

Akseli Salmi

Porvarillisen edustavuuden kulttuuri tutkimuksen käsitteenä tutkittaessa Preussin vuosien 1815-1848 porvaristoa

Lähes jokainen historiantutkija törmännee jossain vaiheessa tutkimusuraansa kysymykseen, mitä mikin hänen käyttämänsä käsite tarkoittaa. Joskus tämä pohdinta tuo työlle kantavan ja mielenkiintoisen pohjan, toisinaan tutkija ajautuu umpikujaan huomattaessaan, että hänen on lähes mahdotonta käyttää tarkkoja käsitteitä. Olen omassa tutkimuksessani berliiniläisten näyttelijöiden sosiaalisesta asemasta käsitellyt porvaristoa ja porvarillisuutta eri näkökulmista. Erityisesti porvarillisen kulttuurin monimuotoiset merkitykset niin aikalaisterminä kuin myöhemmässä tutkimuksessa ovat aiheuttaneet paljon päänvaivaa. Pitäisikö porvaristo tyytyä määrittelemään marxilaisittain vain taloudellisin perustein? Onko ideologinen porvarillisuus aina sidoksissa taloudellis-valtapolitiittisiin kysymyksiin? Vai pitäisikö koko porvarillisuus määritellä vain kulttuurisena ilmiönä, jossa yhteisellä kulttuurilla rajattiin ihmiset joko ryhmän sisäpuolelle tai ulkopuolelle tehden rajaa niin alempiin kuin ylempiinkin ryhmiin. Päädyin lopulta käsittelemään erilaisia porvaristoa. Porvarillinen kulttuuri aiheutti kuitenkin edelleen ongelmia määrittelemättömyydessään. Perinteisesti kulttuurista porvaristoa on jaettu julkiseen ja yksityiseen porvarilliseen kulttuuriin. Tämä jaottelu on kuitenkin saanut osakseen varsin paljon kritiikkiä. Halusinkin lähteä kokeilemaan, josko porvarillisen kulttuurin voisikin jakaa yksityiseen ja edustavaan puoleensa. Tässä artikkelissa tarkoitukseni on selventää, mitä tarkoitan porvarillisella edustavuuden kulttuurilla Preussissa 1800-luvun ensimmäisellä puoliskolla.

Preussi 1800-luvun ensimmäisellä puoliskolla

Preussin historiaa 1800-luvun ensimmäisellä puoliskolla hallitsivat ensin tietyiltä osin liberaalien aatteiden aikakautena pidetty Napoleonin valloitusten aika ja vuoden 1815

jälkeen restauraatiopolitiikan siivittämä konservatiivisempi kuningasvalta. Vuonna 1815 Preussi siirtyi Napoleonin valloitusten ja vapaussodan jälkeen takaisin vanhaan kuningasvalttaan ja Preussin kuningas Friedrich Wilhelm III palasi valtaistuimelle. Koko Saksan liiton¹ restauraatiokehitys Itävallan Metternichin ohjauksessa kosketti myös Preussia. Vanhan vallan palauttajat näkivät vapautuneen porvariston uhkana omalle vallalleen ja pyrkivät rajoittamaan liberaalien aatteiden leviämistä tiukalla sensuurilla ja nimittämällä virkoihin vain konservatiivisia aatelisia. Aikakautta 1815-1848 onkin tämän takaisinpalauttamisen vuoksi kutsuttu restauraation ajaksi.²

1800-lukua on saksalaisessa historiankirjoituksessa kuvattu myös porvariston vuosisadaksi. Tähän voidaan liittää niin valistusideaaliin kuuluvan porvarillisen yhteiskunnan, *bürgerliche Gesellschaft* rakentaminen kuin porvariston pyrkimys kasvattaa poliittista valtaansa. Vaikka tutkijat ovat kritisoineet vuosisadan nimitystä porvariston ryhmän pienuudella tai olemattomalla poliittisella voimalla, ei kukaan ole kiistänyt porvariston kasvavaa roolia 1800-luvulla.³ Haluan kuitenkin korostaa 1800-luvun ensimmäisen puoliskon merkityksellisyyttä rajaamalla artikkelini koskemaan vain vuosia 1815-1848. On ongelmallista puhua samasta porvarillisuudesta koko 1800-luvun ajan. Yhteiskunnallisten ongelmien kasvu ja sivistysporvariston roolin korvautuminen teollisuusporvariston valtapyrkimyksillä muutti olennaisesti porvarillista kulttuuria ja käsitystä porvarillisuudesta vuosisadan puolivälissä. Sitä paitsi myös porvarillisuuden kritiikki kasvoi huomattavasti 1800-luvun puolivälin jälkeen, eikä porvarillisuutta nähty enää samanlaisena ideaalina kuin ennen. Karl Marxin ja Friedrich Engelsin 1848 julkistama *Manifest der kommunistischen Partei* oli lähtölaukaus porvarillisuuden kritiikille. Samoin Friedrich Nietzschen ja Henrik Ibsenin 1800-luvun jälkimmäisen puoliskon teksteissä porvarillisuus näyttäytyy kieroutuman ja perversion lähteenä.

Vuosi 1848 on yleisesti ymmärretty tietyn aikakauden päätepisteeksi. Vuosi 1848 voidaan nähdä porvarillisen yhteiskuntakehityksen taitekohtana porvariston vallankumoukseksi kärjistyneen liikehdinnän vuoksi. Toisaalta vuoden 1848 jälkeen myös yhteiskunnalliset ja sosiaaliset ongelmat saivat enemmän huomiota. Berliini oli kasvanut väestöltään vuodesta

1815 kaksinkertaiseksi ja sen mukanaan tuomat sosiaaliset ongelmat näkyivät selvästi kaduilla ja julkisilla paikoilla.

Aikakautta 1815-1848 on myös nimitetty *Biedermeieriksi*. Historiantutkimuksessa termi on määritelty jälkikäteen kuvaamaan nostalgiseksi menneisyyden hyveellisiä perhearvoja ja kulttuurin sisäänpäin kääntynyttä muotoa. Toisaalta Biedermeier-nimitystä käytettiin 1900-luvun alun historiantutkimuksissa kuvaamaan yleisesti vuosia 1815-1848 Saksassa. Käsitteen käyttö korostaa korkeakulttuurin merkitystä aikakaudelle. Monet Berliinin kulttuurielämää tutkineet historioitsijat ovatkin määritelleet Berliinin eläneen vuosina 1815-1848 Biedermeier-aikaa.⁴ Biedermeier-nimitykseen liittyy kuitenkin ongelmia. Erityisesti nimityksen käyttöön liitetään turhaa nostalgiaa ja aikakauden ihannointia.

Preussissa toteutettiin vuosina 1815-1848 Saksan liiton hengessä byrokraattivetoista restauraatiopolitiikkaa, jonka perusajatuksena oli kieltää kaikki edustuksellinen ja julkinen politiikka. Erityisesti vuoden 1819 jälkeen Saksan liitto oli asettanut kaikki jäsenvaltionsa tarkkailemaan kaikkea julkista toimintaa: yhdistyksiä, klubeja ja kaikkea epäilyttävää. Erityistä huomiota kiinnitettiin massatuotteisiin.⁵

Tiukka sensuuri, kokoontumis- ja yhdistysten perustamiskiellot estivät tehokkaimmin julkisen keskustelun. Maan alla toimiva poliittinen toiminta oli lähes poikkeuksetta paikallista. Tästä piti huolen myös valtiovalta. Poliisitarkkailu, huonot liikenneyhteydet ja epäluotettava posti vaikeuttivat yhteydenpitoa. Lisäksi poliittiselta keskustelulta puuttui poliittinen keskus, johon älymystön edustajat olisivat voineet kerääntyä. Ranskassa tällainen oli Pariisi ja kanaalin takana Lontoo.⁶

Berliiniläistä liberalismia vuosina 1815-1848 tutkinut Jonathan Knudsen toteaa, että Berliini oli erityisen vaikea paikka käydä julkista poliittista keskustelua. Tarkkailu ja vakoilu saivat aikaan ilmapiirin, jossa kukaan ei uskaltanut puhua päivänpoliittisista asioista julkisesti. Berliinissä vallitsi sensuurin hypervalppaus, sattumanvarainen ja huomaamaton painostus poliittisissa asioissa kaikilla julkisilla aloilla.⁷ Hallintovalta piti tiukasti huolta siitä, että

yleisen osallistuminen ja julkinen politiikanteko oli mahdotonta. Berliinissä ei ollut poliittisia yhdistyksiä, ankarana poliisivalvonnan vuoksi ne olisi huomattu. Berliiniläiset eivät myöskään voineet seurata poliittisia tapahtumia berliiniläisistä lehdistä, sillä lehdet eivät uskaltaneet kommentoida vapaasti poliittisia asioita. Tämän vuoksi osa berliiniläisistä seurasi muiden alueiden lehtiä.⁸

Vuonna 1818 poliisi sai oikeuden tehdä kotitarkastuksia pienimmästäkin syystä. Tätä perusteltiin erityisesti moraalien ja tapojen kunnioituksen valvomisella. Moraalinen ja tapojen kunnioitus oli vain sumuverho poliittisen valvonnan lisäämiseksi. Metternichiläinen valtio valvoi ja sensuroi kaikkea. Myös koleraepidemiaa käytettiin hyvänä syynä tiukentaa valvontaa. "Saniteettipoliisin" tehtävät selvisivät, kun Moskovan ja Pietarin esimerkeistä kävi ilmi, että koleraepidemia levisivät liian täysistä asunnoista. Poliisin onnistui kolerauhan varjolla hajottaa yleisiä kokoontumisia viittaamalla mahdollisen koleraepidemian vaaraan.⁹

Knudsen erittelee syyksi Berliinin joutumisen erittäin tarkkaan valvontaan sen, että kuninkaallisen hovi sijaitsi kaupungissa. Hovi toi myös mukanaan useat sotaväen ja hallinnon virkailijat. Kuningasta kohtaan ei suvaittu pienintäkään provokaatiota.¹⁰

Porvarillisen edustavuuden kulttuurin kaksijakoisuus

Restauration aikakaudella mielestäni hedelmällinen tapa hahmottaa porvariston laajaa ja monimuotoista käsitettä on erottaa siitä sen edustava osa. Olen yhdistänyt porvarillisen kulttuurin edustavuuden käsitteeseen niin historiallisempia tutkimuksia kulttuurisesta porvarillisuudesta kuin yhteiskuntatieteellisempiä porvarillisen julkisuuden tutkimuksia. Historiallisemmat tulkinnat voidaan koota Jürgen Kockan ympärille ja yhteiskunnallisemmat tulkinnat seuraavat yleensä Jürgen Habermasia. Tärkeimpänä elementtinä porvarillisen edustavuuden kulttuurissa on historiallisempi kulttuurisen porvarillisuuden edustavuuskäsitys, mutta yhteiskuntatieteellisempää porvarillisen julkisuuden traditiota ei voi kokonaan jättää huomioimatta. Mutta mitä tarkemmin

tarkoitin käsitteellä porvarillinen edustavuuden kulttuuri? Käsitteeseen päästään käsiksi tutkimalla ensin sen elementtien, kulttuurisen porvarillisuuden ja porvarillisen julkisuuden traditioita.

Kulttuurisen porvarillisuuden perusmääritelmä on henkilöitynyt paljolti saksalaiseen tutkijaan Jürgen Kockaan. Hänen mallinsa kritisoi erityisesti varhaisempaa porvaristontutkimusta. Varhaisempi porvaristontutkimus ei Kockan mielestä ottanut tarpeeksi hyvin huomioon porvariston monimuotoisuutta. Taloudellinen luokkamääritelmä ja lailliseen erityisasemaan perustuva säätymääritelmä ei kuvannut koko porvaristoa. Porvarillisen yhtenäisyyden peruselementti on Kockan mukaan kulttuurinen yhtenäisyys. Hän luonnehtii porvarillisen yhtenäisyyden tunteen syntyneen erottautumalla muista ja rakentamalla sisäistä yhtenäisyyttä. Muista erottautuminen tapahtui kääntymällä restauraatioyhteiskunnan, *ancien regimén* etuoikeutettuja ryhmiä vastaan ja toisaalta rakentamalla sosiaaliset suojamuurit alemmista ryhmistä pyrkivien ihmisten eteen. Sisäinen yhtenäisyys taas rakentui porvarillisen kulttuurin varaan. Muodollinen arvostus, säännöllinen työ, koulutus, ideaaliperhe, tavat ja pukeutuminen olivat peruselementtejä rakennettaessa tätä yhteistä kulttuuria. Tähän kulttuuriin oli mahdotonta ottaa osaa, jos ei ollut kasvanut yhteisiin käyttäytymismalleihin.¹¹

Wolfgang Kaschuba ja Ueli Gyr kuuluvat myös kulttuurisen porvarillisuuden tutkijoihin. Kaschuba korostaa, kuinka porvarillisen kulttuurin sosiaalinen erottautuminen oli yhä tärkeämpää, koska Saksan porvaristolla ei ollut 1800-luvulla laillisia erikoisoikeuksia eikä muita muodollisesti määriteltyjä rajoja. Rajoja ja etäisyyttä muihin ryhmiin luotiin kielellä ja koulutuksella, vaatetuksella, fyysisellä käyttäytymisellä, ruokailutavoilla ja kodin sisustuksella, perheen muodostuksella ja käsityksillä kunniaa sekä laajoilla jokapäiväisen elämän signaalijärjestelmillä. Gyr painottaa, kuinka porvarilliset normit, arvot ja symbolit toimivat yhteisöllisen kokemuksen välittäjäaineina.¹²

Kaschuban huomiot erityisesti porvarillisen kulttuurin yhteisöllisyyden muodostumisesta ovat mielenkiintoisia. Hän korostaa ulkoisten, *edustavien muotojen* merkitystä kulttuurisen

porvarillisuuden määrittelyssä. Kaschuban mukaan esimerkiksi toisen asteen koulut, teatterit, lehdet, kustantajat, yhteisöt, seurakunnat, voimistelusalit ja promenadit mahdollistivat kaupungeissa porvarillisen ryhmän erottautumisen ja sisäisen yhteisöllisyyden rakentamisen. Erottautuminen oli seurausta tietyn edustavan elämäntyylin luonnollisesta omaksumisesta. Porvarilliseen kulttuuriin kuuluneen oli myös kyettävä vastaamaan tietyistä kuluista, kuten tee- ja illalliskutsuista, tanssiaisista, yhdistyksistä sekä vierailuista muodostuvista kulungeista.¹³

Kaschuba jatkaa, että 1800-luvun kaupunkilaisen porvarillisen yhteisöllisyyden luominen oli jokapäiväistä. Erottautuminen ja sisäisen yhteisöllisyyden rakentaminen tapahtui päivittäin esimerkiksi tietyille ryhmälle rajatuissa kahviloissa ja erilaisissa yhdistysten tapaamisissa. Tietoisesti tai tiedostamatta tutut asiat, sosiaaliset tilaisuudet, ura ja julkiset tapahtumat kuvastavat porvarillisen *Lebensweltin* sisäisiä rakenteita.¹⁴

Porvarillinen julkisuus

Kulttuurisen porvarillisuuden edustavia muotoja käsiteltäessä Jürgen Habermasin käsitettä porvarillisesta julkisuudesta on mahdoton ohittaa. Porvarillisen julkisuuden käsite tulee Jürgen Habermasin yhteiskuntatieteellisestä kokonaistulkinnasta julkisuuden historiallisista rakennemuutoksista keskiajalta aina 1900-luvulle asti. Vaikka Habermasin teosta *Strukturwandel der Öffentlichkeit Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* kohtaan on esitetty paljon kritiikkiä, on se edelleen yksi keskustelua muovaavista perusteoksista.¹⁵ Teoksessa julkisuuden muotojen tarkastelu on varsin yleisellä tasolla ja käsittää useita vuosisatoja. Se ei keskity tiettyjen maiden erityispiirteisiin vaan pyrkii hahmottamaan kokonaismallin laajasta ilmiöstä.

Habermasin mallin ydin on siinä, että yksityisyyden alueeseen kuuluvat niin kansalaisyhteiskunnan aktiivinen toiminta, ydinperheen sisätila kuin poliittinen ja kirjallinen julkisuus sekä kaupunkitila. Julkisen vallan alueeseen kuuluvat vain valtiovallan ja hoviatelinen yhteys. Julkisuuden rakennemuutoksen ymmärtämisen avain on

nimenomaan yksityisen alueella toimivan julkisuuspiirin ymmärtämisessä. Tärkeäksi ymmärtämisen tekee se, että porvarillinen kirjallinen tai poliittinen julkisuuspiiri kumpusi nimenomaan patriarkaalisen ydinperheen intiimipiirin julkisuuteen suuntautuneesta minuudesta.¹⁶

Julkisuuden rakennemuutoksen taitekohta 1800-luvun viimeisellä kolmanneksella koskee Habermasin mukaan nimenomaan julkisen vallan alueen ja yksityispiirin rajan hämärtymistä. Silloin syntyi niin kutsuttu uuspoliitisoitu sosiaalipiiri, jossa erottelu julkiseen ja yksityiseen ei päde. Osa tätä kehitystä on myös julkisuuden ajautuminen pois yksityisyyden alueelta.¹⁷

Mutta mitä hyötyä tällaisesta laajasta mallista on määriteltäessä porvarillista edustavuuden kulttuuria? Määriteltäessä synteesiä porvarillisesta edustavuuden kulttuurista, Habermasin mallin mielenkiintoisin osa on ajatus julkisuuspiirin rajan vetämisestä porvariskodin sisälle.¹⁸ Osa kodista oli siis osa julkisuuspiiriä. Habermasin mallin mielenkiintoa lisää myös se, että sitä ei yksinkertaisteta liiaksi. Teoksessa ei esitetä suoraviivaista yksityisen tilan ja julkisen tilan eroa, kuten teoria helposti yritetään yksinkertaistaa. Merkittävä huomio on erottaa vallan ja porvarillisen julkisuuspiirin tilat. Restaurationajan Preussissa julkista valtaa edustivat hovi ja poliisi. Tätä vastassa oli porvarillinen julkisuuspiiri, joka näkyi esimerkiksi Berliinin porvariston suosimissa julkisissa tiloissa, kahviloissa ja kotien edustustilaisuuksissa.

Kaavio 1: Habermasin mallin soveltaminen vuosien 1815-1848 Preussiin.¹⁹

Yksityisyyden alue		Julkisen vallan alue
[yksityispiiri]	[julkisuuspiiri]	
kansalaisyhteiskunta	poliittinen julkisuus	valtio
ydinperheen sisätila	kirjallinen julkisuus	hovi
<i>Kotien makuuhuoneet</i>	<i>Kotien edustustilat</i>	<i>Preussin hovi ja sen virkamiehet</i>
	<i>Kahvilat, salongit</i>	
	<i>Porvaristolle avoimet kaupunkitilat</i>	
	<i>Yhdistystoiminta</i>	

Mielenkiintoisen lähestymistavan Habermasin teoriaan antaa myös julkisuuspiiriin kuuluneiden poliittisen julkisuuden sekä kirjallisen julkisuuden analysoiminen. Kirjallisessa julkisuudessa Habermasin mukaan yksityishenkilöiden osallistuva julkiso haastoi lopulta poliittisen julkisuuden valtaapitävät.²⁰ Berliinissä vuosina 1815-1848 poliittinen julkisuus oli kuitenkin tukahdutettu minimiin ja toiminnan voisi kuvailla tapahtuneen nimenomaan kirjallisen julkisuuden piirissä.

Osin Habermasin teorian pohjalta on luotu myös ahtaako ja mallia yksinkertaistava yhteiskunnan jako julkiseen ja yksityiseen. Jako perustuu ajatukseen, että julkisuus oli varattu yksinomaan miehille ja yksityinen tila oli naisten toiminta-alue. Tästä näkökulmasta asiaa tarkastelee esimerkiksi sukupuolihistoriaan erikoistunut saksalainen Gunilla-Friedrike Budde.²¹ Samaan lopputulemaan päättyy myös Richard J. Evans, joka toteaa naisen kahlitsemisen yksityispiiriin olleen porvarillista kulttuuria kuvaavimpia piirteitä. Tätä mallia on perusteltu esimerkiksi viittaamalla Jürgen Habermasiin.²² Varhaisemmissa tutkimuksissaan myös Karin Hausen on korostanut julkisen ja yksityisen tiukkaa jakoa ja naisten roolia tässä jaossa.²³

Perinteistä julkinen-yksityinen -jakoa ovat kritisoineet erityisesti uudemmat saksalaiset sukupuolihistorioitsijat, jotka haluavat antaa naisen asemasta aktiivisemmän kuvan. Näiden tutkimusten etujoukkoon kuuluvat Ute Frevertin sekä Rebekka Habermasin teokset. Frevert perusti perinteisen julkinen-yksityinen -jaon kritiikkinsä siihen, että rajoja ei voida vetää aukottomasti. Habermasin laajassa 1800-luvun egodokumentteihin perustuvassa tutkimuksessa yksi peruslähtökohdista on kumota perinteinen julkinen-yksityinen -jako. Hän kritisoi erityisesti jakoon liitettyä perheensisäisen emotionaalisuuden kasvua. Tämän tyyppistä kehitystä ei hänen tutkimustensa perusteella ollut.²⁴

Marjo Kaartinen on käsitellyt kahtiajaon yksityinen-julkinen ongelmallisuutta. Vaikka hän kiinnittää artikkelissaan huomiota varhaisempaan aikaan, voidaan hänen kritiikkiään soveltaa myös 1800-lukuun. Hän kritisoi sitä, että termit 'julkinen' ja 'yksityinen' ovat saaneet merkityksensä vasta myöhemmässä tutkimuksessa, eikä niillä ole pohjaa omana aikanaan. Hän kiinnittää myös huomiota siihen, että yksinkertaistettuna malli estää naisten aktiivisen toimijuuden tutkimisen.²⁵

Myös Marja Mustakallio on Berliinissä 1800-luvun ensimmäisellä puoliskolla eläneen Fanny Henselin musiikkitoimijuutta käsittelevässä väitöskirjassaan tuonut esille yksityinen-julkinen -jaon ongelmallisuuden. Hän mielestään yksinkertainen kahtiajako ei sovi kuvaamaan Fanny Henselin elämää. Mustakallio on korvannut jaon jakamalla julkisuuden erilaisiin kehiin, joihin kuuluivat perheen ja suvun keskeinen julkisuus, Berliinin seurapiirien julkisuus sekä varsinainen niin kutsuttu porvarillinen julkisuus.²⁶ Näin jaoteltaessa julkisuuspiiriin olennaisesti kuuluneet seurapiirit jäivät porvarillisen julkisuuden ulkopuolelle, jonka olennainen osa ne Habermasia seuraten olivat.

Haluan antaa käsitteenmäärittelyssäni julkisuuspiirille laajemman ja merkittävämmän osan erityisesti Preussissa vuosina 1815-1845. Julkisuuspiirin merkittävyys korostuu sen vuoksi, että julkisen vallan alueella restauraation aikakaudella saivat toimia vain aateliset ja korkeimmat virkamiehet. Porvaristo oli kokonaisuudessaan suljettu julkisen vallan alueelta. Niin porvarilliset miehet kuin naiset joutuivat toimimaan julkisuuspiirin rajojen

sisäpuolella. Naisten asemaa pohdittaessa julkisuuspiirin kirjallisen julkisuuden merkityksen korostaminen on mielenkiintoista, koska porvarisnaiset kuten *salonnières* ja kotiseurapiirien ylläpitäjät osallistuivat aktiivisesti julkisuuspiirin tämän osan toimintaan. Samassa tilassa toimivat myös porvariston miehet, joiden poliittisen julkisuuden tilalle ei ollut vielä restauraatioajan yhteiskunnassa mahdollisuuksia toimia.

Habermasin mallista voi noukkia ideoita myös määriteltäessä edustavuuden käsitettä. Habermas tuo mainiosti esiin eron erilaisten edustavuuksien välillä. Kuninkaallisessa edustavuudessa ei ollut kyse minkään ihmisryhmän edustamisesta jossain edustuslaitoksessa, vaan se oli "näkyvämmän Herran tekeminen näkyväksi julkisesti läsnä olevassa henkilössä". Kyseessä oli siis ihmisen ylevöitynyt oleminen. Habermas ei liitä tämän tyyppistä edustavuutta porvariston ryhmään vaan pyrkii osoittamaan kuinka "aatelismies on, mitä hän edustaa; porvari mitä hän tuottaa".²⁷ Historiantutkija Gudrun König huomauttaa, että porvarillinen ja aatelin kaupunkitilassa esiintyminen poikkesi siinä, että aatelisessa käytännössä esittäydettiin rahvaalle. Tätä pidettiin feodaalisen vallan osoittamisena. Königin mukaan porvarillisessa esiintymisessä taas oli kyse tasapuolisemmasta kohtaamisesta.²⁸ Silti myös porvarillisessa edustavuudessa oli joitain ylevöitymisen piirteitä, jolla erotuttiin rahvaasta, kuten esimerkiksi pukeutumisella, jollaiseen alemmilla ryhmillä ei ollut varaa. Voidaanko väittää, että porvaristolla oli myös oma edustavuutensa?

Julkiset rakennukset ja porvarilliset promenadit

Promenadit, konditoriat sekä suljetummat salonki- ja seurapiiritapahtumat olivat niitä tiloja, joissa porvaristo uusintoi omaa ryhmäänkuuluvuuttaan sekä teki eroa alempiin yhteiskuntaryhmiin. Merkittävä osa rajan vetämisestä oli toiminta, johon alemmilla ryhmillä ei ollut varaa.²⁹ Erottautuminen alemmista ryhmistä näkyi nimenomaan päivittäin - porvarillisella edustavuuden kulttuurilla.

Berliinissä julkisten rakennusten merkitys kasvoi 1800-luvulla. Kuningas Friedrich Wilhelm III oli vuonna 1815 vahvistettuaan valtansa julistanut, että haluaa Berliinistä Preussin Pariisin. Hovin luottoarkkitehti Friedrich Schinkel pyrki toteuttamaan hallitsijansa toivetta. Erityistä uusissa rakennuksissa oli nimenomaan se, että aateliston lisäksi myös porvaristolla oli mahdollisuus päästä niihin. Museoista ja teattereista tuli merkittäviä porvarillisia tiloja.³⁰

Vanhempi tutkimus korostaa mielellään, että teatteri oli yksi merkittävimmistä porvarillisen kulttuurin julkisista tiloista. Teattereiden suuri yleisö koostui pääosin porvaristosta. Tämän lisäksi Kuninkaallisen teatterin kansallisteatteritraditio ja Kuninkaankaupungin teatterin porvarillinen omistus on haluttu nähdä lisämerkityksinä teatterin porvarillisuudelle.³¹

Kaupunkikuvan porvarillistumista tutkinut Ralf Zerback kuitenkin korostaa, että teatteri toimi edelleen 1800-luvulla "hyvien ruhtinaiden" lahjana "heidän omalle" porvaristolle. Tätä voisi kuvailla oli kansallisteatterin ja hoviteatterin symbioosiksi. Zerback kutsuu tätä labiiliksi mahtibalanssiksi.³²

Julkisten rakennusten lisäksi kaupunkiin rakennetuista promenadeista ja puutarhoista tuli merkittäviä porvariston edustavan kulttuurin tiloja. Berliinissä erityisesti puistokatu Unter den Linden ja kansalle avattu entinen kuninkaallinen Tiergarten olivat porvarillisen edustavuuden ja näyttäytymisen tiloja. Unter den Lindenistä tuli 1800-luvulla todellinen Berliinin loistokatu. Upeat julkisivut sekä 1820-luvulla pystytetyt Berliinin ensimmäiset katulyhdyt korostivat sen luonnetta. Berliinissä Tiergartenin avaaminen muillekin kuin aatelistolle 1700-luvun lopulla edusti kaupunkitilan avautumista porvariston käyttöön. Tiergartenia alettiin kunnostaa englantilaistyyppisen puutarhan muotoon 1700-luvun lopulla. Puiston suunnittelusta vastasi 1800-luvulla puistoarkkitehti Peter Lenné. Hänen ideologisena taustanaan oli myös kansan sivistäminen puiston avulla.³³

Saksalaista vuosien 1780-1850 kävelyretkien kulttuuria tutkinut Gudrun König korostaa kaupunkikävelyiden merkitystä porvarilliselle kulttuurille. Hän toteaa, kuinka

salonkikulttuurin ohella kaupungissa julkisilla paikoilla suoritettavat perhekävelyretket olivat merkittävimpiä elementtejä koko porvarillisen kulttuurin yhteisöllisyyden luomisessa.³⁴

Porvarillinen kävelyretki oli nimenomaan porvarillisen edustavan yhteisöllisyyden toteuttamista. Perhekävelyretkillä korostui perheen edustavuuden ja esittelyn merkitys. Perheen varallisuus näkyi vaatteiden ja muiden ulkoisten merkkien lisäksi siinä, että porvarillinen aviomies ei ollut lopen uupunut arki-iltanakaan, vaan että hänen oli mahdollista tepastella vielä virkeänä kaupungilla. Kävelyretkillä oli myös huomattava merkitys esiteltäessä perheen jälkikasvua. Naimaikäisille nuorille naisille kävelyretket olivat merkittävä esittelyrituaali. Kävelyretkillä kuitenkin osoitettiin ja uusinnettiin myös selvästi perheen valtahierarkioita. Perheen arvojärjestys annettiin näkyä selvästi. Arvokkaammat perheenjäsenet kuten vanhemmat tai isovanhemmat kulkivat edellä ja jo selvästi pukeutumisestaankin tunnistettava palvelustyttö kulki lasten kanssa perässä.³⁵

Promenadeille ja kävelyretkille kuuluivat olennaisena osana myös muiden perheiden tapaamiset. Perheiden kohdatessa tervehtimisrituaali hatunnostoineen kasvoi kohteliaisuuden ja kulttuuriseen ryhmään kuuluvuuden merkittäväksi osaksi.³⁶

Kahvilat osana porvarillista edustavuuden kulttuuria

Koska julkisia tiloja, joihin porvariston olisi voinut kokoontua, oli vähän, kehittyi kahviloista merkittävä porvarillisen edustavuuden näyttämö. Kahvilat edustivat myös paikkoja, joihin alemmilla yhteiskuntaryhmillä ei ollut varaa eikä aikaa piipahtaa viettämään joutohetkiä. Julkinen erottautuminen ei ollut uusi ilmiö, mutta kahvilaelämä sulautti uuden yhteisöllisyyden luomisen osaksi jokapäiväistä porvarillista elämää. Kahvilatuokioista tuli päivittäisiä porvariston tapaamisia.³⁷

Berliniin perustettiin ensimmäinen kahvila vasta vuonna 1818. Siellä oli eurooppalaisten esikuvien mukaisesti mahdollisuus selailta lehtiä ja kuluttaa aikaa. Merkittäväksi kahviloiden lehdet teki se, että saatavilla oli myös muita kuin tiukan sensuurin alaisuudessa kirjoitettavia

berliiniläisiä lehtiä. Erityisesti lehdistään tunnettiin vuonna 1827 teatterin läheisyyteen Gendarmenmarktille avattu *Stehley*n konditoria, joka houkutteli ihmisiä venetsialaisen sisustuksensa avulla rauhallisiin kabinetteihin lueskelemaan ja keskustelemaan.³⁸

Yhteiskuntakriitikko Ernst Dronke (1822-1891) kuvailee vuonna 1846 ilmestyneessä *Berlin*-kirjassaan berliiniläisten kahviloiden merkitystä ylempien yhteiskuntaluokkien julkiseen elämään kuuluvien sosiaalisten verkostojen luomisessa ja ylläpitämisessä. Dronke kirjoittaa, kuinka kahvilat olivat jakautuneet käyttäjäkuntansa mukaan: *Kranzler*'in konditoriassa Unter den Lindenillä kokoontuivat vain jäätelön, leivoksien, hevosten ja tanssityttöjen perään haikailevat upseerit ja nuoret muodikkaat miehet. Toisessa kahvilassa Unter den Lindenillä kävivät meluisat opiskelijat. Kolmannessa konditoriassa, joka sijaitsi Königstädtissä, kokoontuivat pörssilehtiä selailevat isomahaiset suurkauppiat ja pörssimiehet. Rikkaampi teollisuusporvaristo, kuten pankkiirit ja vuokranantajat taas kävivät *Josty*'ssa Unter den Stechbahnilla.³⁹

Myös Gendarmenmarktin *Stehley*n konditorialla oli oma eriytynyt asiakaskuntansa. Dronke kuvaa, kuinka aamupäivällä konditoriaan tulivat arvokkaat salaneuvokset ja hallintoneuvokset keskustelemaan päivän uutisista. Keskipäivällä kahvilaan kokoontui pieni joukko upseereita, jotka olivat kiinnostuneet kulttuurista tai tulivat tapaamaan yliopistoystäviään. Myöhemmin iltapäivällä tuli varsinainen yliopistoväki, opettajat ja intelligentit. Heillä oli tapana vetäytyä sivuhuoneisiin lukemaan lehtiä toisilleen ääneen ja kommentoimaan niitä.⁴⁰

Geselligkeit: Salongit ja seurapiirit

Yksityisten kotien salongeissa kokoontuneet perinteiset keskustelutilaisuudet, olivat yksi merkittävin porvarillisen edustavuuden muoto, jossa porvarillisuutta uusinnettiin ja vahvistettiin. Berliiniläisistä salongeista väitellyt Petra Wilhelmy-Dollinger määrittelee salongit nimenomaan seurapiirielämään, *Geselligkeitiin* kuuluviksi. Salonkielämä oli kaukana taiteellisesta boheemiudesta. Wilhelmy-Dollinger näkee salongit myös sääty-

yhteiskunnasta irrottautumisen osana: salongit olivat osa sivistysporvariston kamppailua aatelista ja sen ylläpitämää sääty-yhteiskuntaa vastaan. Salonkitoiminta oli institutionalisoitunutta ja salongeilla oli vakituiset kokoontumispaikat ja -ajat. Salonkien tärkeimmässä osassa olivat keskustelut. Näissä keskusteluissa kirjallisuus, musiikki ja taide olivat tärkeimpiä teemoja.⁴¹

Salonkien merkitystä porvarillisen edustavuuden kulttuurin paikkoina kuvastaa hyvin aikalaiskirjoittajien ja jopa myöhempään tutkimukseen siirtynyt tapa kirjata hyvin tarkasti keitä merkittäviä henkilöitä tai suurmiehiä salongeissa kävi. Salongeissa mukanaolo loi yhteisöllisyyden tunteen ryhmän sisälle. Salonkivieras tunsi olevansa jotain samaa kuin muut vieraat. Esimerkiksi Wilhelmy-Dollingerin tutkimuksessa luetellaan kivuliaan tarkasti keitä kuuluisuuksia ja merkittäviä nimiä salongeissa kävi. Samoin esimerkiksi berliiniläinen aikalaisnäyttelijätär Karoline Bauer on kirjannut muistelmiinsa tarkasti, keitä kuuluisuuksia ja suurmiehiä oli salongissa tavannut.⁴²

Kotien edustavuus

Tutkittaessa 1800-luvun porvarillista kulttuuria on mahdotonta olla käsittelemättä porvarillisia koteja. Kysymys kuitenkin kuuluu: tulisiko koteja käsitellä osana pyrkimystä yksityisen ideaaliin vai osana julkista seurapiirielämää? Olen ratkaissut ongelman ottamalla avuksi Jürgen Habermasin toteamuksen siitä, että julkisuuspiirin raja kulki kotien sisällä - makuuhuoneen ja salongin välissä.⁴³ Koti oli merkittävä yksityisen moraalien ja porvarillisen häveliäisyyden uusintamisen paikka mutta myös seurapiirielämän, *Geselligkeitin* keskus.

Kotien merkitykseen seurapiirielämän keskuksina on kiinnitetty huomiota monissa tutkimuksissa. Esimerkiksi Gisela Mettelen artikkelin perusteeksi on, että koti oli osa julkista piiriä ja siten hyvin merkittävä osa porvariston itsemääritystä. Samoilla linjoilla on porvarillista perhettä tutkinut Rebekka Habermas. Hänen mukaansa porvarillinen seurapiirielämä perustui pienille tapaamisille, perheen tuttavapiireille sekä ruokailuhetkille

tietyissä seurassa. Tätä aluetta tulisi myös Rebekka Habermasin mukaan tulkita osana julkisuuspiiriä.⁴⁴

Rebekka Habermas kiinnittää kotien asemaan huomiota erityisesti sen vuoksi, koska näin naiset voitaisiin nähdä julkisina toimijoina. Tiukka jako yksityiseen ja julkiseen tilaan estää tulkinnat naisten mahdollisuuksista toimia porvarillisessa kulttuurissa. Yhdistystoiminnan lisäksi naisvetoisille salongeilla ja jokapäiväisellä kotonavietetyllä seurapiirielämällä oli merkittävä osuus niin naisten kuin miestenkin porvarillisen itseymmärryksen kasvattamisessa.⁴⁵

Porvariskotien vieraille varatut tilat olivat koko porvarillisen edustavuuden keskus. Porvarillista edustavuuden kulttuuria ei voinut ylläpitää aivan missä kopperossa tahansa. Asunnon oli oltava niin tyylikäs, että siinä pystyi vastaanottamaan perheen korkearvoisetkin vieraat. Biedermeier-huoneiston keskuksena toimi olohuone, joka edusti kodin sisäistä sosiaalisuutta sekä kodin rauhallista ja turvallista ilmapiiriä. Olohuoneen edustavaa merkitystä korostaa sen lisänimitykset, kuten 'hyvä sali', 'yhteishuone', 'vierailuhuone' ja 'juhlasali'. Olohuoneeseen kokoonnuttiin myös perheen kesken nauttimaan pianoesityksistä tai talon emäntä saattoi kirjoittaa siellä kirjettä.⁴⁶

Toinen merkittävä edustavuuden paikka asunnossa oli ruokailuhuone, jonne keräännettiin viettämään yhteisiä päivittäisiä ruokailuhetkiä perheen ja tuttavapiirin kesken.⁴⁷

Talon julkisuuspiirin alueen kruunasi talon puutarha tai terassi, jossa perheellä oli mahdollisuus rentoutua pienessä piirissä muiden katseilta suojatun ja hyvin hoidetun kasvuston varjossa. Puutarha toimi niin taiteellisen inspiraation lähteenä kuin seurapelien pelikenttänä. Tärkeä tehtävä puutarhalla oli myös tuottaa kauniita kukkia ja hedelmiä talon pöytään.⁴⁸

Porvarillisen asunnon sisustus noudatti vaatimatonta, mutta toiminnallista mukavuutta. Huoneistoissa oli usein kaksi suurta ikkunaa tai peilejä tuomaan valaistusta. Värit olivat

hillittyjä ja kalliiden tapettien sijaan seinillä oli usein erilaisia tauluja ja silhuetti-kuvia. Jos tapetteja käytettiin, niillä vuorattiin yleensä vain edustustilojen seinät. Olohuoneen keskellä kuului olla piano, joka oli porvarillisen perhekulttuurin yksi tärkeimmistä symboleista.⁴⁹

Asunnon varustus täytyi myös olla asianmukainen. Varustukseen kuului posliiniastioita, joista pystyttiin tarjoilemaan useat tee- ja ruokakattaukset päivittäin. Posliiniastiat säilytettiin näkyvillä avohyllyissä. Krumeluureilla kukka-aiheillaan posliiniastiat olivat osa talon käytännöllistä sisustusta. Talon muissakin varusteissa, kuten liinavaatteissa ja huonekaluissa, pyrittiin noudattamaan vaatimattoman käytännöllisyyden linjaa. Yleensä materiaalit olivat laadukkaita ja kestäviä.⁵⁰

Vieraiden kutsuminen kotiin oli merkittävä osa porvarillista seurapiirielämää. Kodilla oli hyvin merkittävä osa aikalaisten silmissä. Koti ei ollut pelkästään privaattia perhealuetta vaan hyvinkin merkittävää julkisuuspiirin aluetta. Kaupungin porvaristo 1700-luvulta saakka oli luonut yhteisöllisyyttä teatterissa, konserttisaleissa - ja kotona. Tutkija Gisele Mettele toteaa, kuinka porvarilliset vierailut muuttuivat muodollisemmiksi tultaessa 1800-luvulle. Yksityisistä seurapiiritapahtumista tuli merkittäviä porvarillisen julkisuuspiirin tapahtumia.⁵¹

Talon vieraiden kanssa nautituissa teetuokioissa oli edelleen omaa viehättävää intimiteettiä. Vierailuilla tanssittiin, soitettiin, näyteltiin mutta myös keskusteltiin taiteesta ja kirjallisuudesta. Musiikki osoitti talon prestiisiä. Erityisesti pianonsoitto ja yksinlaulu osoittivat rouvan tai talon tyttären sivistystasoa. Kun ulkoinenkaan sensuuri ei yltänyt kotioloihin, ei myöskään itsesensuuri ollut kovinkaan ankaraa. Kotivierailuilla kuka tahansa sai esiintyä. Myös käytyjen keskustelujen teemojen oli oltava kaikkien osallistuttavissa.⁵²

Talon emännällä oli seurapiiritoiminnassa virallinen rooli. Isännän menestyminen ei ollut vain hänen henkilökohtaista edistymistään vaan koko perheyksikön toimintaa. Myös palvelushenkilökunta oli ehdoton edellytys porvarilliselle elämäntyyliille. Se oli myös sosiaalisen prestiisin osoitus.⁵³

Porvarillinen edustavuuden kulttuuri tutkimuksen käsitteenä

Kulttuurinen porvarillisuus on käsittelytapa, jossa porvaristo määrittyy kulttuurisen muista erottautumisen ja sisäisen yhtenäisyyden rakentamisen varaan. Tästä laajasta määritelmästä on erotettu omaksi osa-alueekseen porvarillisen edustavuuden kulttuuri, johon on yhdistetty myös yhteiskuntatieteellisempien tutkimusten antia. Porvarillinen edustavuuden kulttuuri tarkoittaa porvariston kaupunkitiloissa, seurapiireissä ja kodin julkisuuspiirin alueella tapahtunutta edustavuuden kulttuurin avulla muista ryhmistä erottautumista sekä oman sisäisen yhtenäisyyden rakentamista.

Porvarillinen edustavuuden kulttuuri poikkeaa perinteisestä julkinen-yksityinen-jaosta sillä, että edustava porvarillisuus vaikutti hyvinkin voimakkaasti porvarillisten kotien sisällä. Edustavaa porvarillisuutta toteutettiin juuri porvariskotien olohuoneissa ja salongeissa. Erityisesti ahtaan restauraation kaudella porvarilliset miehet ja naiset toimivat samoilla areenoilla ja tämä mahdollistaa myös aktiivisen naisen toimijuuden tutkimisen.

Porvarillisen edustavuuden kulttuurin käsitettä on myös helppo kritisoida. Sitä voidaan kritisoida esimerkiksi sillä, että aikalaiset eivät käyttäneet käsitettä kuvaamaan ilmiötä. Toisaalta se herättää myös kysymyksen siitä, kuka määrittelee historiallisen käsitteen. Jos jälkikäteen luotu laaja käsite kuvaa hyvin menneisyyden ilmiötä, eikö tutkija saa muodostaa siitä omaa käsitettään?

Kirjoittaja on filosofian lisensiaatti ja toimii tutkijana Turun yliopiston historian laitoksella.

Kirjallisuus

Dronke, Ernst, *Berlin*. Berlin (1846) 1987.

Bausinger, Hermann, „Bürgerlichkeit und Kultur“ *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*. Hrsg. Jürgen Kocka. Göttingen 1987.

Bernhard, Marianne, *Das Biedermeier: Kultur Zwischen Wiener Kongress und Märzrevolution*. Düsseldorf 1983.

Birkner, Othmar, "Bürgerliche Lebenswelten zwischen Cholera und Revolution" *Soll und Haben Alltag und Lebensformen bürgerlicher Kultur*. Hrsg. Ueli Gyr. Bucs 1995.

Budde, Gunilla-Friedrike, „Bürgerinnen in der Bürgergesellschaft“ *Sozial- und Kulturgeschichte des Bürgertums. Eine Bilanz des Bielefelder Sonderforschungsbereichs (1986-1997)*. Hrsg. Peter Lundgren. Bürgertum. Beiträge zur europäischen Gesellschaftsgeschichte: Band 18. Göttingen 2000.

Buchheim, Karl, "Deutsche Kultur zwischen 1830 und 1870" *Handbuch der Kulturgeschichte*. Frankfurt a.M. 1966.

von Boehn, Max, *Biedermeier. Deutschland 1815-1847*. Zweite auflage. Berlin [1923].

Calkings, Patricia, *Biedermeier Berlin*. <http://www.simpson.edu/~calkins/berlin/> [selattu 12.1.2005]

Evans, Richard J., "Family and Class in the Hamburg Grand Bourgeoise 1815-1914" *The German Bourgeoise. Essays on the social history of the German middle class from the late eighteenth to the early twentieth century*. Ed. David Blackbourn and Richard J. Evans. Cornwall 1993.

Frevert, Ute, "Einleitung" *Bürgerinnen und Bürger. Geschlechtsverhältnisse im 19. Jahrhundert*. Hrsg. Ute Frevert. Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft; Bd. 77. Göttingen 1988.

Geismeyer, Willi, *Biedermeier. Das Bild vom Biedermeier Zeit und Kultur des Biedermeier Kunst und Kunstleben des Biedermeier*. Leipzig 1982.

Gyr, Ueli, „Einleitung: Bürgerlichkeit und Alltagskultur“ *Soll und Haben Alltag und Lebensformen bürgerlicher Kultur*. Hrsg. Ueli Gyr. Bucs 1995.

Habermas, Jürgen, *Julkisuuden rakennemuutos. Tutkimus yhdestä kansalaisyhteiskunnan kategoriasta*. Tampere 2004.

Habermas, Rebekka, *Frauen und Männer des Bürgertums. Eine Familiengeschichte (1750-1850)*. Bürgertum. Beiträge zur europäischen Gesellschaftsgeschichte Band 14. Göttingen 2000.

Halmesvirta, Anssi, "Wienin kongressista ensimmäiseen maailmansotaan" *Euroopan historia*. Porvoo, Helsinki, Juva 1993.

Hardtwig, Wolfgang, *Vormärz. Der monarchische Staat und das Bürgertum*. München 1998.

Hausen, Karin, "Family and role-division: The polarisation of sexual stereotypes in the nineteenth century - an aspect of the dissociation of work and family life" *The German Family*. Ed Richard J. Evans and W. R. Lee. London 1981.

Hermann, Georg, *Das Biedermeier im Spiegel seiner Zeit*. Berlin/Leipzig 1913.

Kaartinen, Marjo, "Public and private: Challenges in the study of Early modern Women's lives" *Time Frames. Negotiating Cultural History*. Ed. Anu Korhonen & Kirsi Tuohela. Cultural history 1. Turku 2002.

Knudsen, Jonathan, "The limits of liberal politics in Berlin" *In search of a liberal Germany. Studies in the history of German liberalism from 1789 to the present*. Worcester 1990.

Kaschuba, Wolfgang, "German Bürgerlichkeit after 1800: Culture as Symbolic Practice" *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*. Ed. by Jürgen Kocka and Allan Mitchell. Brigend 1993.

Kocka, Jürgen, "The Middle-Classes in Europe" *The European Way*. Ed Hartmut Kaelbe. Oxford 2004.

Kocka, Jürgen & Frey, Manuel, "Einleitung und einige Ergebnisse" *Bürgerkultur und Mäzenatum im 19. Jahrhundert*. Hrsg. Jürgen Kocka und Manuel Frey. Zwickau 1998.

Kocka, Jürgen, "The European Pattern and the German Case" *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*. Ed. by Jürgen Kocka and Allan Mitchell. Brigend 1993.

Kocka, Jürgen, "Bürgertum und Bürgerlichkeit als Probleme der Deutschen Geschichte vom späten 18. zum frühen 20. Jahrhundert" *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*. Hrsg. Jürgen Kocka. Göttingen 1987.

König, Gudrun M., *Eine Kulturgeschichte des Spazierengangs. Spuren einer bürgerlichen Praktik 1780-1850*. Wien; Köln; Weimar; Böhlau 1996.

Mayerhöfer, Josef, "Wiener Biedermeier und Vormärz" *Wiener Theater des Biedermeier und Vormärz*. Hrsg. Josef Mayerhöfer. Wien 1978.

Mettele, Gisela, "Der private Raum als Öffentlicher Ort" *Bürgerkultur im 19. Jahrhundert. Bildung, Kunst und Lebenswelt*. München 1996.

Mustakallio, Marja "Teen nyt paljon musiikkia" *Fanny Henselin (1805-1847) toiminta modernisoituvassa musiikkikulttuurissa*. Åbo 2003.

Nipperdey, Thomas, *Deutsche Geschichte 1800-1866. Bürgerwelt und starker Staat*. München (1983) 1998.

Saarinen, Hannes, *Berliini. Kulttuurina ja historiaa*. Keuruu 1999.

von Saldern, Adelheid, "Im Haus, zu Hause. Wohnen im Spannungsfeld von Gegebenheiten und Aneignungen" *Geschichte des Wohnes. Band 3. 1800-1918 Das Bürgerliche Zeitalter*. Hrsg. Jürgen Raulecke. Stuttgart 1997.

Sheehan, James J. *German history 1770-1866*. Oxford 1989.

Sheehan, James *Liberalism in Germany*. Chicago 1978.

Taylor, Ronald, *Berlin and its Culture. A Historical Portrait*. New Haven and London 1997.

Weber-Kellermann, Ingeborg, *Die Familie. Geschichte. Geschichten und Bilder*. Frankfurt a.M. 1976.

Wilhelmy-Dollinger, Petra, *Die Berliner Salons. Mit historisch-literarischen Spazierengängen*. Berlin 2000.

Zerback, Ralf, "Die Verbürgerlichung des städtischen Raumes" *Bürgerkultur im 19. Jahrhundert. Bildung, Kunst und Lebenswelt*. München 1996.

Zinn, Hermann, "Entstehung und Wandel bürgerlicher Wohngewohnheiten und Wohnstrukturen" *Wohnen im Wandel. Beiträge zur Geschichte des Alltags in der bürgerlichen Gesellschaft*. Hrsg. Lutz Niethammer. Wupperthal 1979.

Viitteet

- ¹ Saksan liitto oli 39 "saksalaisen" valtion liitto jolla pyrittiin turvaamaan alueen ulkoinen turvallisuus. Ks. esim. Halmesvirta 1996, 448.
- ² Nipperdey (1983)1998, 275, 284-285, 331; Sheehan 1989, 428.
- ³ Hardtwig 1998, 7-8; Nipperdey (1983)1998, 401-402.
- ⁴ Herra Biedermeier oli alkujaan frankfurtilaisen satiirilehden koominen henkilöahamo, jolla haluttiin pilkata mukavuudenhaluista pikkuporvarillisuutta. Käsite muodostui lopulta niin yleiseksi, että se menetti ironisen merkityksensä ja 1800-luvun lopulla alettiin jo tuntea nostalgista kaipuuta perhearvoja kunnioittavaan Biedermeieriin. Boehn, Hermann ja Mayerhöfer tulkitsevat Biedermeierin aikakauden yleistermiksi. Bernhard, Buchheim, Geismeyer ja Sheehan tulkitsevat sen tarkoittavan kulttuurista ilmiötä. Bernhard 1983, 7; Boehn 1923, VIII; Buchheim 1966, 29; Geismeyer 1982, 14-15; Hermann 1913, 6-7; Mayerhöfer 1978, 20-21; Sheehan 1989, 536.
- ⁵ Nipperdey (1983)1998, 285, 331; Sheehan 1989, 428, 441-445.
- ⁶ Sheehan 1978, 13.
- ⁷ Knudsen 1990, 113.
- ⁸ Knudsen 1990, 113-114.
- ⁹ Birkner 1995, 33-34.
- ¹⁰ Knudsen 1990, 113.
- ¹¹ Kocka 2004, 18-19; Kocka 1993, 5-7, 11; Kocka 1987b, 42-44; Kocka; Frey 1998, 9-10.
- ¹² Gyr 1995, 8; Kaschuba 1993, 399.
- ¹³ Kaschuba 1993, 403-402. Myös esimerkiksi Sheehan on kiinnittänyt huomiota porvarillisen edustavuuden merkitykseen. Sheehan 1989, 525-528.
- ¹⁴ Kaschuba 1993, 393-394, 401-402..
- ¹⁵ Teoksen suosiota edelleen kuvaa esimerkiksi se, että siitä tehtiin Saksassa uudistettu painos vuonna 1990 ja se suomennettiin vuonna 2004.
- ¹⁶ Habermas 2004, 59-61. Tekstissä on käytetty Habermasin teoksen suomentajan Veikko Pietilän käyttämää käsitteistöä.
- ¹⁷ Habermas 2004, 214, 267.
- ¹⁸ Habermas 2004, 82.
- ¹⁹ Sovellettu osa kurssiivilla. Alkuperäinen kaavio: Habermas 2004, 60.
- ²⁰ Habermas 2004, 90-91.
- ²¹ Budde 2000, 251.
- ²² Evans viittaa loppuviitteessään nimenomaan Habermasin perusteoriaan. Evans 1993, 134.
- ²³ Hausen 1981, 59.
- ²⁴ Habermas 2000, 259, 399; Frevert 1988, 15.
- ²⁵ Frevert 1988, 15; Kaartinen 2002, 90, 92.
- ²⁶ Mustakallio 2003, 47-48.
- ²⁷ Habermas 2004, 29, 36-37.
- ²⁸ König 1996, 27.
- ²⁹ Kaschuba 1993, 399.
- ³⁰ Nipperdey (1988)1998, 42; Sheehan 1989, 525-526; Taylor 1997, 121. Schinkelin mahtipontista klassismia edustavia töitä ovat nyky-Berliinissä toisen maailmansodan pommituksista selviytyneet Altes Museum ja uusi teatteritalo. Teatteritalo tunnetaan nykyisin nimellä Konzerthaus.
- ³¹ Boehn [1923], 469; Hermann 1913, 22.
- ³² Zerback 1996, 222-224.
- ³³ König 1996, 38; Saarinen 1999, 87, 194.
- ³⁴ König 1996, 224.
- ³⁵ König 1996, 229-230.
- ³⁶ König 1996, 259; Bausinger 1987, 127.

-
- ³⁷ Kaschuba 1993, 401-402.
- ³⁸ Dronke (1846)1987, 42; TAYLOR 1997, 118; Calkings, Internet-sivu.
- ³⁹ Dronke (1846)1987, 41-42, 47.
- ⁴⁰ Dronke (1846)1987, 45.
- ⁴¹ Wilhelmy-Dollinger 2000, 11, 38, 121, 126-127. Mustakallio esittelee väitöskirjassaan salonkitutkimusta kohtaan esitettyä kritiikkiä. Se kohdistuu lähinnä salonkien yhteiskuntaluokkia ja uskonnollisia ryhmiä yhdistävän suvaitsevaisen ilmapiirin kyseenalaistamiseen. Mustakallio 2003, 100.
- ⁴² Wilhelmy-Dollinger 2000, 15, 146, 150, 170, 173; Bauer (1871)1917, 109-124.
- ⁴³ Habermas 2004, 82.
- ⁴⁴ Mettele 1996, 155-156. Habermas 2000, 139-140. Ks. myös von Saldern 1997, 170.
- ⁴⁵ Habermas 2000, 141-143.
- ⁴⁶ Nimitykset saksaksi *gute Stube, Gesellschaftszimmer, Visitenzimmer, Putzstube*. von Saldern 1997, 167; Sheehan 1989, 537-539; Mettele 1996, 162-163; Zinn 1979, 20-21.
- ⁴⁷ Hermann 1913, 10.
- ⁴⁸ Bernhard 1983, 71-73.
- ⁴⁹ Bernhard 1983, 279; Weber-Kellermann 1983, 60; von Saldern 1997, 157.
- ⁵⁰ Bernhard 1983, 280; Hermann 1913, 9-11.
- ⁵¹ Mettele 1996, 155, 165.
- ⁵² Mettele 1996, 156, 158, 160, 166; Nipperdey (1988)1998, 42.
- ⁵³ Mettele 1996, 162.